

THEORETICA

Andrzej Bałandynowicz¹

Ochrona środowiska naturalnego w świetle kognitywnych analiz kryminologicznych

Streszczenie

Prawo karne jest mało skuteczne w kwestiach zapobiegania stale postępującej degradacji środowiska naturalnego człowieka. Problematyka przestępstw przeciwko środowisku stała się jednak w ostatnim czasie przedmiotem zainteresowania prawa karnego zarówno na gruncie regulacji wewnętrznych, jak i na gruncie prawa międzynarodowego.

W zasadniczej dla rozważań niniejszej pracy dyrektywie Parlamentu Europejskiego i Rady Unii Europejskiej w sprawie ochrony środowiska poprzez prawo karne z dnia 19 listopada 2008 r. czytamy, iż „Wspólnota jest zaniepokojona znacznym wzrostem przestępstw przeciwko środowisku i ich skutkami, które w coraz większym stopniu wykraczają poza granice państw, w których przestępstwa te są popełniane. Takie przestępstwa stanowią zagrożenie dla środowiska i w związku z tym wymagają stosownej reakcji”. W dalszej części preambuły czytamy, iż dotychczasowe systemy sankcji uznano za niewystarczające do zapewnienia pełnego przestrzegania przepisów w za-

¹ Prof. dr hab. Andrzej Bałandynowicz, Państwowa Uczelnia Zawodowa im. profesora Stanisława Tarnowskiego w Tarnobrzegu, kierownik Katedry Pedagogiki Pokoju i Probacji, ORCID: 0000-0003-1248-8069.

kresie ochrony środowiska, dlatego też wzmocnienie tej ochrony poprzez zastosowanie sankcji karnych wydaje się nieodzowne, jako oznaka społecznego potępienia o charakterze bardziej odstrasżającym niż sankcje administracyjne czy mechanizmy odszkodowawcze stosowane w ramach prawa cywilnego.

Nie zatrzymując się w tym miejscu na analizie wspomnianej dyrektywy, dodać należy jedynie, że akt ten określa katalog czynów i zachowań, które kraje wspólnotowe obowiązane są uznać za przestępstwa karne oraz obliguje kraje wspólnotowe do zapewnienia odpowiedzialności również osób prawnych za przestępstwa przeciwko środowisku.

Prawo karne dotyczące środowiska naturalnego staje na szczególnej pozycji w porządku prawnym – z jednej strony jest ustanowione jako regulacja prawa ochrony środowiska, prawa administracyjnego, z drugiej strony podlega zasadom właściwym prawu karnemu. Istotne dla skuteczności systemu prawnego znaczenie ma więc dostosowanie instytucji prawa karnego do bardzo młodej, niezbadanej dziedziny, jaką jest ochrona środowiska.

Słowa kluczowe

Teoria wymiany, koncepcja spontanicznego porządku, system wymuszania samoregulacji karnych, ekonomiczna teoria reagowania na przestępczość.

1. Prewencja przestępczości przeciw środowisku

Przestępstwa przeciwko środowisku zostały omówione w polskim ustawodawstwie w ustawie z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny², a następnie w ustawie z dnia 22 czerwca 2021 r. Kodeks karny³.

² Zob. ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Przestępstwa przeciwko środowisku – Kodeks karny, Dz. U. Nr 88, poz. 553 (aktualny tekst jedn. Dz. U. z 2022 r., poz. 1138 ze zm.).

³ Zob. ustawa z dnia 22 czerwca 1997 r. Kodeks karny (aktualny tekst jednolity Dz. U. 2022 r., poz. 1138, 1726), rozdział XXII Przestępstwa przeciwko środowisku, art. 181–188. Typ przestępstw przeciwko środowisku obejmuje następujące rodzaje: Powodowanie zniszczeń w przyrodzie (art. 181); Zanieczyszczenie środowiska w znacznych rozmiarach (art. 182); Nieodpowiednie postępowanie z odpadami (art. 183); Nieodpowiednie postępowanie z materiałem promieniotwórczym (art. 184); Kwalifikowane typy przestępstw (art. 185); Brak dbałości o urządzenia ochronne (art. 186); Niszczenie lub uszkodzanie chronionych terenów lub obiektów (art. 187); Działalność zagrażająca środowisku (art. 188).

Trwają też prace nad projektem ustawy o zmianie niektórych ustaw w celu przeciwdziałania przestępczości środowiskowej. 26 lipca 2021 r. odbyła się konferencja prasowa Ministra Jacka Ozdoby, poświęcona nielegalnemu, transgranicznemu transportowi odpadów do Polski z Niemiec, na której przekazano informację o opublikowaniu założeń do projektu ustawy o zmianie niektórych ustaw w celu przeciwdziałania przestępczości środowiskowej: „Celem projektowanej regulacji jest zmiana granic ustawowego zagrożenia za wykroczenia i przestępstwa przeciwko środowisku. Projektodawca dąży do ochrony środowiska naturalnego przed szkodliwymi działaniami, spełniającymi znamiona przestępstw lub wykroczeń przeciwko środowisku. Praktyka stosowania dotychczas obowiązującego prawa pokazuje, iż obecne sankcje karne są niewystarczające, w związku z tym należy dokonać zmiany przepisów. Reakcja karna powinna odpowiadać stopniowi społecznej szkodliwości czynu, zawinienia oraz rzeczywistym względom prewencji ogólnej i indywidualnej. Poprzez zaproponowaną nowelizację projektodawca dąży do wyeliminowania niedoskonałości aktualnych regulacji prawnych”⁴. Planowany termin przyjęcia projektu przez Radę Ministrów przypadał na IV kwartał 2021 r.

Wprawdzie wciąż brakuje nam pełnej wiedzy na temat skali przestępstw przeciwko ochronie środowiska, to jednak sukcesywnie prowadzone badania oraz wyniki statystyczne wskazują na ich wyraźny wzrost⁵. Częściowo proces ten jest związany ze wzrostem złożoności społeczeństw uprzemysłowionych. Redukcja społecznej kontroli spowodowana zwiększoną mobilnością zurbanizowanego społeczeństwa sprzyja przestępczości wyrastającej na podłożu zachowań dewiacyjnych. Stanowią one realne zagrożenie, zarówno dla sektora gospodarki, jak też dla samego środowiska i fundamentalnego poczucia solidarności w społeczeństwie.

Mając na uwadze te wszystkie zagrożenia, np. rząd szwedzki stworzył Komisję Krajową oraz Komisję Krajową ds. Ekologii, których zadaniem miało być dostarczanie podstawowych informacji niezbędnych do podjęcia efektywnych działań (również prewencyjnych), wymierzonych w przestępczość gospodarczą, w tym w przestępczość przeciwko środowisku. Dostarczono organom rządowym raporty zawierające propozycje przeciwdziałania szkodliwym zjawiskom, które zostały użyte do opracowania

⁴ Zob. Założenia do nowelizacji ustaw zaostrzających kary za przestępstwa środowiskowe, 27 lipca 2021, <https://pigo.org.pl/?p=6287> (dostęp: 11 listopada 2021 r.).

⁵ Zob. Przestępstwa przeciwko środowisku (181–188), <https://statystyka.policja.pl/st/kodeks-karny/przestepstwa-przeciwko-3> (dostęp: 11 listopada 2021 r.).

programu zwalczania przestępstw gospodarczych (w tym przestępstw przeciwko środowisku)⁶. Jednak podjęte środki, mimo wysiłków, dalekie były od doskonałości⁷. Mając do czynienia z tak poważnym problemem, jakim jest przestępczość gospodarcza, oczywiste jest, że nie da się zastosować uniwersalnych i globalnych rozwiązań, które mogłyby dać natychmiastowe rezultaty charakteryzujące się wysoką skutecznością. Zwłaszcza wyselekcjonowanie najczęściej popełnianych przestępstw w tym zakresie w skali globalnej niewiele może zmienić, bowiem patologizacja społeczna jest dynamiczna i wieloczynnikowa. Tylko cierpliwość i stopniowo budowana wiedza proekologiczna i doświadczenie sprzyjają poprawie w tej materii.

Jak zauważyliśmy i na co wskazuje ustawa z dnia 22 czerwca 2021 r. – Przesłępstwa przeciwko środowisku – Kodeks karny, problemy nie ograniczają się do jednej specyficznej gałęzi prawa. Cechą wyróżniającą ten typ przestępczości jest to, że obejmują one bardzo szeroki obszar, zarówno odpowiedzialności organizacyjnej, jak i regulacji prawnych, a także dotyczą wielu sfer środowiska naturalnego i różnych obszarów terytorialnych. Oznacza to potrzebę współpracy pomiędzy różnymi organami zarówno na szczeblu państwowym, jak też międzynarodowym i koordynacji według zaprojektowanej strategii. Bardzo istotne jest również, że nowo planowane systemy lub reformy ukierunkowane są nie tylko na eliminowanie potencjalnych nadużyć, ale także na rozbudowę działań kontrolnych oraz profilaktycznych.

Ponadto prawo karne jest mało skuteczne w kwestiach zapobiegania stale postępującej degradacji środowiska naturalnego człowieka. Sytuacja zagrożenia środowiska naturalnego wymusiła jednak na Ustawodawcy, że problematyka przestępstw gospodarczych, w tym przeciwko środowisku, stała się w ostatnim czasie przedmiotem zainteresowania prawa karnego zarówno na gruncie regulacji wewnętrznych, jak i na gruncie prawa międzynarodowego.

W zasadniczej dla rozważań niniejszej pracy Dyrektywie Parlamentu Europejskiego i Rady Unii Europejskiej w sprawie ochrony środowiska poprzez prawo karne z dnia 19 listopada 2008 r. czytamy, iż „Wspólnota jest zaniepokojona znacznym wzrostem przestępstw przeciwko środowisku i ich skutkami, które w coraz większym stopniu wykraczają po-

⁶ Zob. The Swedish Trade Union Confederation, <https://www.solidarnosc.org.pl/dzialalnosc-miedzynarodowa/zwiazki-zawodowe-na-swiecie/item/958-szwecja> (dostęp: 11 listopada 2021 r.).

⁷ Zob. D. Magnusson, *Ekonomisk brottslighet vid import och export*, Stockholm 1991, s. 69–112.

za granice państw, w których przestępstwa te są popełniane. Takie przestępstwa stanowią zagrożenie dla środowiska i w związku z tym wymagają stosownej reakcji⁸. W dalszej części preambuły czytamy, iż dotychczasowe systemy sankcji uznano za niewystarczające do zapewnienia pełnego przestrzegania przepisów w zakresie ochrony środowiska, dlatego też wzmocnienie tej ochrony poprzez zastosowanie sankcji karnych wydaje się nieodzowne jako oznaka społecznego potępienia o charakterze bardziej odstrasającym niż sankcje administracyjne czy mechanizmy odszkodowawcze stosowane w ramach prawa cywilnego. Akt ten określa katalog czynów i zachowań, które kraje wspólnotowe obowiązane są uznać za przestępstwa karne oraz obliguje kraje wspólnotowe do zapewnienia odpowiedzialności również osób prawnych za przestępstwa przeciwko środowisku.

Prawo karne, dotyczące środowiska naturalnego, stoi na szczególnej pozycji w porządku prawnym – z jednej strony jest ustanowione jako regulacja prawna ochrony środowiska, prawa administracyjnego, z drugiej zaś – podlega zasadom właściwym prawu karnemu. Dla skuteczności systemu prawnego istotne znaczenie ma więc dostosowanie instytucji prawa karnego do bardzo młodej, niedogłębnie jeszcze zbadanej dziedziny, jaką jest ochrona środowiska.

Rodzi się pytanie, dlaczego przeciwdziałanie przestępczości przeciwko środowisku jest tak ważne? Zwykle odpowiada się na tę kwestię, ukazując zakres zjawiska i skalę wyrządzonych szkód. Twierdzi się, że spustoszenia w tym zakresie są daleko bardziej poważne aniżeli szkody wywołane działaniami innych przestępców. Najpoważniejsze następstwa przestępstw przeciwko środowisku są widoczne w sferze gospodarki. Zachwiana zostaje pewność obrotu ekonomicznego i obowiązywanie kodeksu etycznego, który leży u podstaw każdego wolnego społeczeństwa. Wszystkie państwa demokratyczne opierają się na prawie i systemach regulacji akceptowanych przez większość, ale obowiązujących wszystkich. Na ogół obywatele zgadzają się na stosowanie takich reguł. Przyjmuje się, iż przestrzeganie prawa jest zagwarantowane istnieniem sprawnego systemu kontroli i egzekucji systemu sankcji. Jest to jednak wątpliwa pod względem potwierdzenia naukowego teza, bowiem w wielu przypadkach ludzie postępują zgodnie z normami prawnymi nawet wtedy, kiedy kontrola jest wadli-

⁸ Zob. Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2008/99/WE z dnia 19 listopada 2008 r. w sprawie ochrony środowiska poprzez prawo karne (Tekst mający znaczenie dla EOG), Dz. U. L 328 z 6 grudnia 2008 r., s. 28 (Preambuła).

wa, a system sankcji – nieprzejrzysty i niekonsekwentnie stosowany⁹. Nils Christie zauważa, że teorie odstraszenia są uzasadnione jedynie w przypadkach skrajnych, jednak „przez konsekwentne powoływanie się na skrajne przykłady specjaliści w tej dziedzinie stwarzają wrażenie, że dysponują użyteczną teorią, dającą równie użyteczne wyniki. Innymi słowy, dostarczają oni procesowi zadawania cierpienia fałszywej legitymacji. A mogliby przecież powiedzieć wprost: naszym zdaniem przestępca powinien cierpieć. Jest to deklaracja pewnych wartości, umożliwiająca polemikę i moralną dyskusję nad zagadnieniami cierpienia”¹⁰.

Dobrowolne akceptowanie prawa jest niezwykle ważne. Nawet nieznaczne zmiany w naturalnej ludzkiej uczciwości czy przyzwoitości mogą mieć poważne społeczne konsekwencje. Jednym z powodów przestrzegania prawa jest przekonanie, że prawo, regulacje i sankcje są rozsądne i zgodne z poczuciem sprawiedliwości. Odnosząc to twierdzenie do przestępstw ochrony środowiska, należy powiedzieć, że jest to poczucie istnienia w społeczeństwie opierającym się na solidarności. Wspólnotowe więzi solidarności kształtują się we wzajemnym oddziaływaniu rozwoju ekonomicznego i wartości mających swe źródło w długiej, kulturowej i społecznej tradycji. W znaczącym wymiarze taka solidarność może być utrzymywana tylko wówczas, gdy okazuje się racjonalna i pożyteczna dla poszczególnych jednostek. Uczciwość, pomocność i przydatność w postępowaniu muszą być nagradzane.

2. Cele i środki zapobiegania przestępczości przeciwko środowisku

Jeden z czołowych przedstawicieli szkoły austriackiej – Ludwig von Mises (1881–1973) w swojej prakseologicznej koncepcji ludzkiego działania wskazuje, że akt decyzji zawsze oznacza wybór pomiędzy różnymi możliwościami, dostępnymi dla jednostki ludzkiej. Człowiek nigdy nie wybiera między wartościami, lecz między dwiema możliwościami działania, które w zależności od przyjętego punktu widzenia przyjmują określone wartości¹¹. Jednocześnie istotnym elementem teorii Misesa jest założenie, iż działanie jest przejawem siły i zdolności kierowania, które mają

⁹ Zob. N. Christie, *Granice cierpienia*, przeł. L. Falandysz, Warszawa 1991, s. 32–43.

¹⁰ *Ibidem*, s. 37.

¹¹ Zob. L. Mises, *Ludzkie działanie. Traktat o ekonomii*, przeł. W. Kwaśnicki, Warszawa 2007, s. 39.

swoje naturalne ograniczenia. Mises, podobnie jak inni przedstawiciele prakseologii, ujmując ludzkie działanie w kategorii celów i środków, nie odwołując się do wartości.

W kontekście omawianej problematyki można przyjąć, iż celem ostatecznym działania jest zapobieganie przestępczości przeciwko środowisku naturalnemu, zaś środkiem do jego realizacji ma być określone zachowanie konkretnych pracowników, odpowiedzialnych w swoich macierzystych organizacjach za reakcję na przestępstwo.

Ujmowanie reakcji osób fizycznych lub osób prawnych na przestępstwo w kategoriach teorii wymiany pozwala określić koszty takiego działania, które stanowią wszelkie okoliczności związane z rezygnacją ze stanu zastanego, czyli z braku przedmiotowej reakcji. Koszty stanowią wartość, jaką działający pracownicy przypisują satysfakcji, której trzeba się wyrzec, aby osiągnąć ostateczny cel¹². W analizowanym zagadnieniu kosztami będzie zatem wszelka aktywność związana z planowaniem, zarządzaniem i podejmowaniem konkretnych inicjatyw w reakcji na czyn przestępczy (naruszenie dobrostanu środowiska).

Kwestii kosztów warto poświęcić nieco więcej uwagi z tej przyczyny, że obok wspomnianych ograniczeń, stosunek kosztów do wartości osiągniętego celu jest decydującym czynnikiem warunkującym podjęcie decyzji co do konkretnego działania. Przyjmując założenia Misesa, osoba fizyczna lub prawna odpowiedzialna za podjęcie działania w odpowiedzi na naruszenie przepisów ochrony środowiska musi mieć przeświadczenie, że ponoszenie kosztów jest warte osiągnięcia zakładanego celu, co więcej: powinien on być przekonany, iż zainicjowane przez niego działania ze znacznym prawdopodobieństwem przyczynią się do realizacji zakładanego celu¹³. Ocena prawdopodobieństwa, że reakcja na działanie przestępcze przyczyni się do zmniejszenia zagrożenia w przyszłości oraz zminimalizuje jego skutki w sensie indywidualnym, ma kluczowe znaczenie przy podejmowaniu decyzji o podjęciu interwencji. Warto w tym miejscu uświadomić sobie ograniczenia, na które wskazuje Mises: wiedza prakseologiczna pozwala na przewidywanie z absolutną pewnością rezultatów różnych rodzajów działań, jednakże przewidywanie to nigdy nie dotyczy ilości. W związku z tym możliwe jest określanie kierunku działania lub też,

¹² Zob. *ibidem*, s. 83.

¹³ W swojej koncepcji Mises odwołuje się do „prawdopodobieństwa zdarzeń jednostkowych”, które przeciwstawia „prawdopodobieństwu klas”. Zob. *ibidem*, s. 94.

w znaczeniu szerszym, pewnych prawidłowości, którym będzie podlegał proces decyzyjny¹⁴.

Odnosząc się do koncepcji Misesa można także próbować wyjaśniać kwestię reakcji sprawców na przestępstwa naruszenia ochrony środowiska przez pryzmat katalaktyki¹⁵. Analizę działań osób odpowiedzialnych za podejmowanie decyzji w kwestii reakcji na przestępstwo można sprowadzić do kalkulacji finansowej, w której po jednej stronie znajdzie się wartość wynikająca ze zniesienia dyskomfortu spowodowanego brakiem wypełnienia zobowiązania prawnego wobec państwa oraz dyskomfortu spowodowanego stratami mającymi swe przyczyny w działaniach przestępczych, z drugiej zaś znajdują się koszty związane z wdrożeniem rozwiązań mających na celu wypełnienie obowiązku prawnego, jak również koszty działań w zakresie prewencji ogólnej i indywidualnej¹⁶.

Precyzyjne określenie drugiej kategorii wydaje się niezwykle proste i wymaga zastosowania metod rachunkowości celem wyodrębnienia kosztów związanych z ponoszeniem wydatków finansowych na działania takie jak: planowanie, organizacja i funkcjonowanie jednostek organizacyjnych realizujących wspomniane zadania, a także zapewniających zgodność z przepisami prawa i regulacjami korporacyjnymi.

Pierwsza kategoria kosztów dotycząca wartości wynikającej ze zniesienia dyskomfortu spowodowanego brakiem wypełnienia zobowiązania prawnego wobec państwa może być określana zgodnie z zasadami szacowania ryzyka prawnego, tzw. *Compliance Risk*¹⁷. Jednakże przeprowadzenie takiego oszacowania ryzyka nie uwzględnia niezwykle istotnych czynników determinujących koszty, a będących skutkiem różnic światopoglądowych jednostek podejmujących decyzję w sprawie ewentualnych działań.

Podobnie, dyskomfort związany ze stratami mającymi swe przyczyny w działaniach przestępczych wydaje się jedynie pozornie łatwy do określenia w formie danej wartości. Można naturalnie przyjmować jako wartość tej zmiennej wysokość strat operacyjnych, wynikających z działań przestępczych, ale takie założenie wydaje się błędne. Trudno bowiem

¹⁴ Zob. *ibidem*, s. 203.

¹⁵ Katalaktyka – nauka o wymianie, część ekonomii politycznej, wyjaśniająca, na drodze prakseologicznej analizy, w jaki sposób działania uczestników rynku powodują ustalenie się proporcji wymiany oraz cen poszczególnych dóbr i usług.

¹⁶ Zob. L. Mises, *op. cit.*, s. 82.

¹⁷ *Compliance Risk* (ryzyko braku zgodności) – ryzyko prawne wynikające z braku zgodności działania organizacji z regulacjami krajowymi i korporacyjnymi.

pominąć fakt powstawania strat niematerialnych, wynikających ze złożoności skutków działań przestępczych dla organizacji gospodarczej. Przykładem takich, trudnych do oszacowania strat mogą być kwestie związane z wystąpieniem tzw. ryzyka reputacyjnego, którego nie sposób przeliczyć w odniesieniu do konkretnego zdarzenia przestępczego ani tym bardziej do całokształtu działań przestępczych.

Zgodnie z założeniem teorii Misesa, już samo podejmowanie przez osoby prawne reakcji świadczy o tym, iż działający w imieniu podmiotu pracownicy w oparciu o posiadaną wiedzę i doświadczenie, a także na podstawie analizy kalkulacji przybliżonych kosztów, postrzegają reakcję na przestępstwo w charakterze działania przynoszącego zysk.

3. Czynniki warunkujące reakcję podmiotów prawnych na naruszenie przepisów z zakresu ochrony środowiska

W świetle zarysowanych powyżej zagadnień i odnosząc się do problematyki reakcji podmiotów prawnych na naruszenie przepisów z zakresu ochrony środowiska przez pryzmat koncepcji ludzkiego działania Misesa, można dokonać próby wyodrębnienia czynników warunkujących ostateczny kształt owej reakcji.

Czynnikiem decydującym o podjęciu działań, w obszarze przestępczości przeciwko środowisku, jest świadomość wartości nienaruszalności tegoż przedmiotu ochrony prawnej. Z uwagi na charakter przedmiotu ochrony, który w pewnym stopniu jest gwarantem prawidłowości świadczenia usług przez podmioty prawne i równocześnie elementem kontroli tego sektora życia społeczno-gospodarczego, sama wartość płynąca z ochrony dóbr przyrody dla decydentów w zakresie reakcji na jej naruszenie wydaje się niekwestionowana. Jednakże dla oceny owej wartości istotne mogą być dwa, przedstawione dalej, zagadnienia:

- pierwsze dotyczy pozycji w hierarchii organizacji, na której podejmowane są decyzje w zakresie polityki wobec działań przestępczych. Zgodnie z założeniem Misesa, nadawanie wartości określonym kategoriom ma charakter ściśle subiektywny i w znacznym stopniu zależy od zakresu posiadanej wiedzy i światopoglądu. O ile w zakresie światopoglądu poziom w strukturze organizacji, na którym podejmowane są decyzje, ma stosunkowo umiarkowane znaczenie, o tyle w dostępie do informacji wyższy poziom, na którym podejmowane są decyzje, powinien gwarantować nadanie indywidualnych wartości zbliżonych w większym stopniu do wartości reprezentowanych przez organizację;

- drugie odnosi się do zasady indywidualnego przypadku. Zgodnie z teorią Misesa każdy przypadek działania związany jest z określonymi okolicznościami, a zatem nie można tutaj mówić o pewnego rodzaju zasadzie stosowanej do wszystkich czynów zaliczanych do jednej kategorii, ale należy skoncentrować się na okolicznościach konkretnych sytuacji. Problem ten jest szczególnie ważny dla oceny wartości towarzyszącej nienaruszalności dóbr przyrody w danym przypadku. Najprawdopodobniej wartość ta będzie różna dla sytuacji naruszenia przedmiotu ochrony ukierunkowanego na uzyskanie korzyści niż dla sytuacji, która będzie związana np. z przekazaniem informacji organom ścigania bez wystarczającej podstawy prawnej (co również stanowi czyn zabroniony).

Czynnikiem wpływającym na reakcję osób prawnych jest zdolność po stronie właściwych pracowników do całościowej oceny skutków działań przestępczych związanych z naruszeniem dóbr ochrony środowiska. Zgodnie z teorią wymiany, indywidualne nadanie właściwej wartości sytuacji zniesienia lub zminimalizowania dyskomfortu spowodowanego stratami mającymi swe przyczyny w działaniach przestępczych ma kluczowe znaczenie dla ewentualnego podjęcia działań. Dla dokonania przedmiotowej oceny skutków działań przestępczych niezbędne jest posiadanie przez konkretne jednostki możliwie rozległej wiedzy w przedmiotowym zakresie, a także zastosowanie interdyscyplinarnego podejścia, umożliwiającego dokonanie właściwej oceny w odniesieniu do każdego zdarzenia.

Czynnikiem determinującym reakcję osób prawnych są cechy osobowe konkretnych pracowników oraz ich postawa wobec prawa. Chodzi tutaj o stosunek do potrzeby zniesienia dyskomfortu spowodowanego brakiem wypełnienia zobowiązania prawnego wobec państwa. Naturalne wydaje się, iż pracownicy charakteryzujący się postawą legalizmu, podobnie jak osoby ostrożne, postrzegające ryzyko prawne niewypełnienia zobowiązania jako istotną przyczynę dyskomfortu, w znacznym stopniu będą dążyły do jego zniesienia.

Czynnikiem wpływającym na kształt omawianej reakcji jest określenie kosztów działań w zakresie prewencji ogólnej oraz indywidualnej. W ujęciu węższym sprowadza się do określenia kosztów związanych zarówno z wdrożeniem rozwiązań mających na celu wypełnienie obowiązku prawnego, jak i wszelkimi działaniami związanymi z reakcją na czyn przestępczy (ujawnianie czynów, prowadzenie postępowań wyjaśniających, udział w postępowaniach sądowych itp.). W zakresie tej kategorii w odniesieniu do teorii działania wyodrębnić należy zagadnienie

związane z naturalną koniecznością oszczędzania czasu. Według Misesa „oszczędzanie czasu ma charakter szczególny ze względu na wyjątkowość i nieodwracalność porządku czasowego”¹⁸. Należy jednak podkreślić, że czynnik czasochłonności działań związanych z reakcją na przestępczość przeciwko środowisku naturalnemu będzie miał istotne znaczenie dla jej ostatecznego kształtu. Próbując zatem w oparciu o koncepcję Misesa określić ewentualne działania korekcyjne w zakresie omawianej problematyki, należałoby zastanowić się w pierwszej kolejności nad koniecznością zaangażowania w kształtowanie polityki przedsiębiorstwa w zakresie przeciwdziałania przestępstwom jednostek możliwie najwyżej lokowanych na drabinie decyzyjnej.

Czynnikiem oddziałującym na kształt reakcji jest także możliwość kreowania ochrony naturalnego środowiska jako gwarancji prawidłowości świadczenia usług przez przedsiębiorstwa i uprzywilejowania tego sektora życia społeczno-gospodarczego. Jedynie internalizacja przez jednostki decyzyjne przywołanej wartości może skutkować podejmowaniem realnych działań ukierunkowanych na jej ochronę.

Czynnikiem szczególnie istotnym jest indywidualne nadanie właściwej wartości kosztom wynikającym z naruszenia dóbr ochrony przyrody. Ważne jest, aby jednostki podejmujące decyzje w zakresie reakcji na naruszenie dobrostanu środowiska dysponowały zarówno pełną wiedzą, co do skutków finansowych tego naruszenia, jak i umiejętnością szacowania kosztów współwystępujących z naruszeniem tegoż dobra ochrony prawnej.

Posiłkując się koncepcją Misesa, opartą na założeniu uwarunkowania ludzkiego działania kategoriami rozpoznawalnego zysku lub straty, wart rozważenia jest problem odpowiedzialności. Jednostki decydujące o sprawstwie zachowań przestępczych powinny jednocześnie ponosić odpowiedzialność za cały obszar zawierający wszystkie zmienne przedstawionego powyżej równania. Jedynie bowiem jednostki dysponujące pełną wiedzą w zakresie poszczególnych pozycji kosztowych zdolne są do przeprowadzenia właściwej kalkulacji, a co za tym idzie: wyboru konkretnego sposobu postępowania. Jednakże sam zakres odpowiedzialności nie gwarantuje dokonania właściwej oceny poszczególnych pozycji kosztowych. Istotnym, wskazanym powyżej czynnikiem, jest także zdolność do właściwej oceny skutków działań przestępczych, zarówno w zakresie skutków społecznych, jak też skutków ekonomicznych dla danej osoby prawnej. W świetle powyższych rozważań bardzo ważne jest, aby

¹⁸ L. Mises, *op. cit.*, s. 86.

jednostki decydujące o wyborze zachowań posiadały szeroką wiedzę interdyscyplinarną, w szczególności w zakresie przestępczości finansowo-gospodarczo-społecznej.

4. Koncepcja spontanicznego porządku

Istotną teorią społeczno-ekonomiczną, w perspektywie której można rozpatrywać problematykę przestępczości przeciwko środowisku naturalnemu, jest koncepcja ekonomisty austriackiego i filozofa polityki – Friedricha Augusta von Hayeka (1899–1992). Hayek przedstawił wizję spontanicznego porządku, opartego na koordynacji rynkowej będącej rezultatem właściwego funkcjonowania trzech elementów: konkurencji, mechanizmu cenowego oraz zasad zachowania społecznego¹⁹.

U podstaw przywołanej teorii leżą następujące założenia dotyczące ochrony środowiska:

- Koordynacja konkurencji, mechanizmu cenowego i zasad zachowania społecznego. Nie jest ona „wynikiem rozmyślnego planowania, świadomych regulacji, lecz została osiągnięta dzięki automatycznemu dostosowaniu się jednostek do sygnałów płynących z rynku (...) spontaniczne interakcje między jednostkami generują w ten sposób porządek, w którym każda osoba spełnia funkcje konieczne dla przetrwania całego systemu”²⁰. Hayek przyjął, iż konkurencja nie zakłada pełnej racjonalności ludzkich działań (często jest ono wynikiem braku informacji, jakie działanie w określonej sytuacji jest racjonalne). Wskazywał również na problem nierówności w dostępie do wiedzy, co wpływa na obniżenie poziomu racjonalności działań poszczególnych jednostek. Aby system społeczno-ekonomiczny utrzymany był w stanie ładu, konieczne jest działanie siły koordynującej, jaką jest mechanizm cenowy: „Zgodnie z koncepcją Hayka, ceny stworzyły potężny system motywacji, który skłania ludzi do robienia tego, co jest społecznie pożądane, bez konieczności odwoływania się do bezpośredniego przymusu, nakazów itp.”²¹
- Wpływ czynników subiektywnych i obiektywnych. Hayek nie pomija wpływu czynników indywidualnych (subiektywnych) na procesy podejmowania decyzji, jednakże wskazuje także na znaczącą rolę cen

¹⁹ Zob. F. A. Hayek, *Law Legislation and Liberty: Rules and Order*, t. 1, Chicago 1973, s. 27 i n.

²⁰ K. Kostro, *Hayek kontra socjalizm*, Warszawa 2001, s. 119.

²¹ *Ibidem*, s. 134.

jako czynnika obiektywnego, będącego jednocześnie komunikatorem informacji w systemie rynkowym. Jednakże będąc świadomym, iż nie każdy rodzaj wiedzy może być przekazywany przez system cen, Hayek wskazywał na trzecią siłę koordynującą: na instytucje społeczne. Duże znaczenie przypisywał zwłaszcza instytucjom nieformalnym²². Wedle autora wizji spontanicznego porządku instytucje społeczne są skutkiem ludzkiego działania nie zaś planu²³.

- Aktywna rola państwa i prawa. W świetle koncepcji spontanicznego porządku istotne jest także podjęcie kwestii roli przypisywanej państwu i prawu. Według Hayeka rola państwa „w procesie porządkującym nie powinna przesłaniać prawdziwej, spontanicznej natury ładu rynkowego”²⁴. W odniesieniu do prawa Hayek wskazywał na potrzebę ograniczenia działań ustawodawczych jedynie w stosunku do określenia ogólnych norm o powszechnym zastosowaniu, jednocześnie postulował ograniczenie działań władzy wykonawczej w zakresie stosowania przymusu do skutecznego egzekwowania owych generalnych praw²⁵.
- Zagadnienie reakcji osób prawnych na sytuację związaną z popełnieniem przestępstwa przeciwko środowisku naturalnemu w świetle zarysowanej koncepcji można rozpatrywać wieloaspektowo. Warto zastanowić się nad kwestią, jak dalece obszar reakcji osób prawnych w obliczu zaistnienia czynu przestępczego powinien być uregulowany za pośrednictwem aktów normatywnych. Podążając za wyjściową tezą Hayeka, wątpliwa wydawać się może konieczność tak głębokiej ingerencji Ustawodawcy w obszar bezpośrednio niezwiązany z egzekwowaniem praw generalnych. Trudno bowiem przyjąć za prawo generalne obowiązek określonego działania, ukierunkowany na zabezpieczenie egzekwowania praw pochodnych. Czy zatem wizja spontanicznego porządku odrzuca potrzebę współdziałania osób prawnych jako organizacji gospodarczych z innymi podmiotami rynku, w szczególności reprezentowanymi przez państwo, których rolą jest zagwarantowanie prawidłowości ładu społeczno-ekonomicznego? Patrząc na tę kwestię przez pryzmat wizji Hayeka, wydaje się, iż nie należy odrzucać udziału organizacji gospodarczej w działaniach regulujących, a zatem stabilizujących porządek ekonomiczny.

²² Zob. *ibidem*, s. 136.

²³ Zob. F. A. Hayek, *Indywidualizm i porządek ekonomiczny*, przeł. G. Łuczkiwicz, Kraków 1998, s. 13.

²⁴ K. Kostro, *op. cit.*, s. 143.

²⁵ Zob. *ibidem*, s. 146.

Wręcz przeciwnie, takie działania wpisują się w wizję ewoluującego spontanicznie ładu. Główną rolę w zakresie kształtowania reakcji przedsiębiorstw na przestępczość przeciwko środowisku naturalnemu można by przypisać funkcjonowaniu zasad zachowania społecznego. Są one według Hayeka produktem historycznej selekcji prób i błędów, a zatem o ich kształcie decyduje zdolność do przetrwania i umiejętności rozwiązywania problemów. Mając powyższe na uwadze, wydaje się, iż to owe *rules of conduct* (zasady postępowania) bez udziału aktów normatywnych powinny być wystarczającym gwarantem właściwego działania organizacji gospodarczej, czyli działania ukierunkowanego na zabezpieczenie prawidłowości stosunków społeczno-gospodarczych. Zgodnie z wizją Hayeka, osoby prawne na drodze ewolucji oraz eliminacji działań niezapewniających optymalnego funkcjonowania rynku, opierając się na społecznych zasadach postępowania, samoistnie wzmacniają porządek społeczny i usuwają (unicestwiają) zachowania patologiczne. Problem związany z omawianym zagadnieniem dotyczy faktu, iż w koncepcji Hayeka główną rolę w ramach obszaru dotyczącego społecznych zasad postępowania, odgrywają instytucje nieformalne, takie jak tradycja, obyczaje i nawyki ludzi. Mając świadomość, jak od okresu rozbiorów w polskiej tradycji i obyczajach traktowane było informowanie organów reprezentujących państwo o nieprawidłowościach, łatwo można wywnioskować, dlaczego kierunek reakcji przedsiębiorstw nie zawsze zgodny jest z kierunkiem, który powinien wynikać z potrzeby zabezpieczenia interesu społecznego. Należy uznać za wysoce prawdopodobne, iż na polu koordynacji zasad społecznego zachowania możemy mieć do czynienia ze sprzecznymi motywami. Zgodnie z koncepcją spontanicznego porządku, niektóre motywy aktywności wynikać mogą z potrzeby optymalizacji działań ukierunkowanych na właściwe funkcjonowanie systemu społeczno-ekonomicznego, inne zaś odnosić się będą do utrwalonych przez lata rozbiorów, okupacji, wreszcie ograniczonej suwerenności, wzorców i wartości dotyczących aktywnych działań podmiotów niepublicznych w zakresie dostarczania informacji o nieprawidłowościach. Hayek, przewidując sytuację, w której może dochodzić do konfliktu wartości pomiędzy dobrem jednostki a dobrem społeczeństwa, nawiązuje do koncepcji „rządów prawa”. Dopuszcza działalność państwa w obszarach, na których zawiódł mechanizm rynkowy. Nazywając taką formę działalności „usługowymi funkcjami państwa” zastrzegł, iż system prawny powinien być tak skonstruowany, aby zapewniał zaspokajanie

potrzeb zbiorowych społeczeństwa jako całości, a nie potrzeb poszczególnych grup²⁶. W dalszym ciągu kwestią otwartą pozostaje stopień ingerencji prawa w życie społeczno-ekonomiczne. Mówiąc bowiem o usługowych funkcjach państwa, Hayek zakłada, iż dotyczą one obszarów niewymagających przymusu, a zatem można wywnioskować, iż owe usługowe funkcje państwa mają za zadanie wsparcie egzekwowania wcześniej wspomnianych generalnych praw.

- Właściwa dystrybucja wiedzy w zakresie działań pro-ekologicznych i zapobieganiu przestępczości przeciwko środowisku. Dla niepowierzchnowego objaśnienia zagadnienia związanego z reakcją na przestępczość przeciwko środowisku naturalnemu pomocna okazuje się koncepcja rozproszonej wiedzy i niepełnej informacji. W odróżnieniu od klasycznych teorii liberalnych, Hayek wskazywał na głęboki podział wiedzy i jej nierówny rozdział pomiędzy uczestników systemu, a co za tym idzie – na wpływ na działania jednostek i poszczególnych organizacji gospodarczych²⁷. Odwołując się do wcześniej wymienionych usługowych funkcji państwa, w świetle koncepcji Hayeka to właśnie zapewnienie właściwego poziomu wiedzy ekologicznej pozwoliłoby osiągnąć prawidłową reakcję na ten rodzaj przestępczości. Propozycja modyfikacji działań organizacji gospodarczej, wypracowana w perspektywie wizji Hayeka, zdaje się dotyczyć głównie zmiany sposobu dystrybucji wiedzy o rzeczywistych skutkach zachwiania równowagi w świecie przyrody i ekologii, oraz o ewentualnych korzyściach płynących z właściwej reakcji na te patologie społeczno-środowiskowe. Chodzi tutaj o wiedzę będącą udziałem zarówno indywidualnych pracowników, odpowiedzialnych za reakcję na przestępstwo, jak również o wiedzę kadry zarządzającej osobą prawną, która ma bezpośredni udział w kreowaniu polityki organizacji i w tworzeniu tzw. ładu korporacyjnego. Nie bez znaczenia pozostaje także kwestia dystrybucji wspomnianej wiedzy, ukierunkowanej na utrwalenie określonych postaw jako społecznie użytecznych i ekonomicznie opłacalnych w ramach szerszego kręgu uczestników rynku.

Wprowadzona zatem na podstawie analizy koncepcji Hayeka propozycja działań korekcyjnych dotyczyłaby w głównej mierze systemu edukacji, a więc obszaru upowszechniania wiedzy w zakresie potencjalnych zagrożeń wynikających z działań przestępczych oraz korzyści płynących

²⁶ Zob. F. A. Hayek, *New Studies in Philosophy, Politics, Economics and History of Ideas*, London 1978, s. 111.

²⁷ Zob. F. A. Hayek, *The Constitution of Liberty*, London 1960.

z właściwej reakcji na te działania. Uświadomienie w zakresie zagrożeń i możliwości minimalizowania strat jednostek ustalających reguły działania konkretnych organizacji wydaje się o wiele bardziej cenne niż ingerencja państwa w tworzenie regulacji przymuszających osoby prawne do działań zgodnych z prawem. Z analizy koncepcji Hayeka wyłania się potrzeba polegająca na zastosowaniu przez państwo takich zachowań, które umożliwią upowszechnienie wśród decydentów rynku wiedzy w zakresie społecznej, ekonomicznej i prozdrowotnej opłacalności przestrzegania norm ochrony środowiska naturalnego.

5. Działania aparatu sprawiedliwości w ograniczaniu przestępczości

John Braithwait oraz Gilbert Geis, w odróżnieniu od klasycznych teorii kryminologicznych, wskazują w swojej teorii na istotne różnice dotyczące przestępstw popełnianych przez osoby prawne w stosunku do przestępstw tradycyjnych. Sformułowali oni „sześć podstawowych twierdzeń, stanowiących fundament dla działań aparatu sprawiedliwości w ograniczaniu przestępczości gospodarczej, w tym: przeciwko dobrom przyrody i ekologii”²⁸:

- Łatwość zauważenia i określenia rezultatu działania przestępczego. W odróżnieniu od przestępstwa tradycyjnego, którego efekt jest fizycznie zauważalny, w przypadku czynu popełnionego przez osobę prawną rezultat przestępstwa nie jest już tak łatwy do zauważenia i rozpoznania. Powyższe twierdzenie ma istotne znaczenie dla rozpatrywanych zagadnień prewencji przestępczości przeciwko środowisku naturalnemu. Jeżeli bowiem przyjmiemy (w pewnym uproszczeniu), że brak wypełnienia rygorów skutkuje naruszeniem porządku przez osobę prawną, to zgodnie z powyższym twierdzeniem, efekt naruszenia prawa, jakkolwiek mający znaczenie dla funkcjonowania systemu społecznego, może pozostawać przez niego niezauważalny. Wiąże się to bezpośrednio z łatwością ukrycia naruszenia obowiązku, a co za tym idzie z trudnością w ujawnieniu przestępstwa.
- Trudności we wskazaniu i ujęciu podejrzanego. W przypadku przestępstwa popełnionego przez osobę prawną w chwili, gdy przestępstwo zostanie ujawnione, wytypowanie i ewentualne ustalenie sprawcy jest znacznie łatwiejsze, niż w przypadku przestępstwa tradycyjnego. W odniesieniu do badanej problematyki należy zauważyć, iż po-

²⁸ A. Bałandynowicz, *Zapobieganie przestępczości*, Warszawa 1998, s. 154.

traktowanie niedopełnienia obowiązku przestrzegania przepisów z zakresu ochrony środowiska przez osobę prawną umożliwia stosunkowo łatwe przypisanie odpowiedzialności zarówno podmiotowi gospodarczemu, jak i konkretnym jednostkom w zakresie realizowanych przez nie funkcji w przedsiębiorstwie. Zastosowanie takiego podejścia, przy założeniu funkcjonowania prawidłowych regulacji wewnętrznych w ramach organizacji gospodarczych, umożliwiłoby zatem stosunkowo łatwe wytypowanie oraz ustalenie sprawcy.

- Wysoki stopień trudności związany z udowodnieniem winy. Stopień trudności dotyczący udowodnienia winy, a co za tym idzie: popełnienia przez osobę prawną przestępstwa, jest wyższy, niż gdy ma to miejsce w przypadku przestępstwa tradycyjnego – jako takie wydaje się pozornie nie znajdować zastosowania w omawianym przypadku. Dzieje się tak z racji możliwości wskazania braku realizacji zobowiązania prawnego, zarówno przez podmiot gospodarczy, jak i w płaszczyźnie indywidualnej – przez konkretną jednostkę w ramach wyznaczonych zakresem obowiązków i odpowiedzialności. Głębsza analiza tego zagadnienia uwzględnia specyfikę przestępczości przeciwko środowisku naturalnemu, przy jednoczesnej znajomości zasad konstruowania odpowiedzialności prawno-karnej: działania ukierunkowane na udowodnienie winy (w przypadku indywidualnym) lub udowodnienie naruszenia prawa (w przypadku podmiotu gospodarczego) mogą nastroczać organom wymiaru sprawiedliwości wiele trudności. Problemy te zazwyczaj związane są z trudnościami interpretacyjnymi, wynikającymi zarówno z oceny skomplikowanych zachowań rynkowych, jak i z niejednorodnych wykładni opracowywanych przez wewnętrzne jednostki doradztwa prawnego lub sprzecznych opinii prawnych.
- Rola odstraszenia przez karę. W sytuacji, gdy przestępca zostanie skazany, skutek odstraszenia przez karę będzie wątpliwy w stosunku do przestępców tradycyjnych, natomiast będzie miał silne działanie restryktywne w sytuacji przestępstw popełnionych przez osoby prawne²⁹. Na podstawie tak sformułowanego twierdzenia można przewidywać, iż znacznie wyższy efekt prewencyjny powinien zostać osiągnięty w przypadku zastosowania podejścia ukierunkowanego na restrykcję wobec podmiotu gospodarczego, niż w sytuacji ewentualnego skazania pracownika tytułem naruszenia obowiązków. Podobny wniosek można wysnuć, dokonując analizy

²⁹ Zob. *ibidem*.

omawianego zagadnienia w kontekście kolejnego twierdzenia, w którym podkreślana jest istotna wartość pozbawienia zdolności prawnej podmiotu, który dokonał naruszenia w zapobieganiu przestępstw popełnianych przez osoby prawne.

- Ograniczenie formy działania jednostki gospodarczej, będące skutkiem naruszeń. Piąte twierdzenie głosi, że z uwagi na specyfikę działalności osób prawnych, ewentualne ograniczenie formy działania jednostki gospodarczej, będące skutkiem dokonywanych przez nią naruszeń, powinno charakteryzować się większą skutecznością niż to samo działanie w odniesieniu do pozostałych uczestników sfery gospodarczej. Owa skuteczność ewentualnych ograniczeń w zakresie działalności przedsiębiorców wynikać będzie z umieszczenia ich w systemie ściśle uregulowanym i podlegającym kontroli, w którym z ekonomicznego punktu widzenia nie jest możliwe i nie jest opłacalne zamknięcie działalności i likwidacja podmiotu prawnego celem uniknięcia ewentualnych konsekwencji. Taka sytuacja mogłaby mieć miejsce w przypadku innych, szczególnie mniejszych podmiotów gospodarczych, które nie podlegają obowiązkowi koncesjonowania działalności i które nie angażują znacznych środków w perspektywie długofalowego kształtowania wizerunku marki. Innymi słowy, już sama możliwość podjęcia działań ograniczających działalność osób prawnych w wypadku naruszenia przepisów ochrony środowiska, może stanowić istotny czynnik ryzyka, aby właściciele firm wdrażali mechanizmy samokontroli, pozwalające eliminować to ryzyko.
- Rola doktryny rehabilitacji społecznej. Szóste twierdzenie zakłada, iż odrzucenie doktryny rehabilitacji społecznej jako nieefektywnej w polityce eliminowania przestępczości tradycyjnej, nie musi być równoznaczne z jej odrzuceniem w postępowaniu w stosunku do osób prawnych. W tym miejscu, w przypadku projektowania ewentualnych rozwiązań systemowych, mając na uwadze znaczenie, jakie przedsiębiorstwa przywiązują do problematyki kształtowania wizerunku, można zastanowić się, czy realizowanie działań mieszczących się w koncepcji doktryny rehabilitacji społecznej, nie prowadziłoby do uzyskania pozytywnych efektów, choćby z uwagi na spodziewany aktywny udział potencjalnych uczestników systemu³⁰.

³⁰ Zob. G. Geis, E. Stotland, *White-Collar Crime: Theory and Research*, Thousand Oaks 1980; J. Braithwaite, B. Fisse, *The Impact of Publicity on Corporate Offenders*, New York 1983.

Analiza zjawiska reakcji osób prawnych na przestępczość ochrony środowiska naturalnego, dokonana przez pryzmat koncepcji Braithwaita i Geisa, na którą składają się opisane powyżej twierdzenia, prowadzi do refleksji na temat ewentualnych propozycji działań naprawczych.

W świetle podejmowanego zagadnienia ważną kwestię stanowi problem, czy możliwe jest przyjęcie takiego modelu, w którym reakcja na ten rodzaj działań inkryminowanych rozpatrywana będzie jako dokonane przez osobę prawną przestępstwo. Odpowiedzialności karnej w znaczeniu przyjętym przez kodeks karny nie podlegają osoby prawne, zgodnie z zasadą *societas delinquere non potest*, jednakże nie wyklucza to możliwości konstruowania zasad odpowiedzialności karnej osób prawnych i podmiotów zbiorowych w drodze specjalnych aktów prawnych³¹. Z perspektywy prawnej zatem przyjęcie wspomnianego modelu byłoby możliwe. Zagadnieniem otwartym pozostaje jeszcze celowość zastosowania takiego rozwiązania. W tym miejscu należałoby rozważyć ewentualne potencjalne skutki przyjęcia powyżej określonego modelu. Pomocne może okazać się tutaj odwołanie do przedstawionych twierdzeń Braithwaita i Geisa w kontekście określenia ewentualnych zysków i strat płynących z przyjęcia reguł odpowiedzialności za niedopełnienie obowiązku jako odpowiedzialności karnej osoby prawnej.

Otóż ujawnienie przestępstwa w przypadku osoby prawnej powinno być dużo trudniejsze niż w przypadku przestępstwa tradycyjnego. Przyjęcie opisywanego modelu w żadnym stopniu nie wpłynęłoby na poziom możliwości ujawniania czynu, gdyż jego istota pozostaje niezmienną i niezależną od sposobu przypisania odpowiedzialności. Będąc przedmiotem badania problematyka dotyczy bowiem zobowiązania wobec organów ścigania reprezentujących państwo i z punktu widzenia procesu ujawniania czynu nie ma znaczenia, czy dokonuje go osoba fizyczna, czy też osoba prawna. Wydaje się też oczywiste, iż ustalenie sprawcy będzie znacznie łatwiejsze w przypadku zastosowania modelu odpowiedzialności podmiotu gospodarczego. W takiej sytuacji nie będzie konieczności prowadzenia wielu czynności ukierunkowanych na wskazanie sprawcy, gdyż będzie nim podmiot niedopełniający obowiązku. Skutek odstraszący w przypadku osoby prawnej będzie miał znacznie większe znaczenie niż w przypadku

³¹ Odpowiedzialność karna podmiotów zbiorowych jest od dawna obecna w europejskich stosunkach prawnych. Przykładem krajowej regulacji wprowadzającej odpowiedzialność karną osób prawnych jest Ustawa z dnia 28 października 2002 r. o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary, Dz. U. Nr 197, poz. 1661.

skazania osoby fizycznej. Zatem w tym obszarze przyjęcie opisywanego rozwiązania wydaje się korzystne z punktu widzenia efektywności w zakresie prewencji ogólnej. Również skuteczność zagrożenia ograniczeniem działalności do czynności prawnych może przynieść znaczne korzyści w strategii zapobiegania przestępstwom przeciwko środowisku naturalnemu. Ciekawa wydaje się też propozycja dotycząca tzw. systemu wymuszonych samoregulacji. Zgodnie z tym systemem, wskazana w ramach podmiotu prawnego osoba zajmująca określoną pozycję w strukturze organizacji byłaby zobowiązana do realizacji obowiązków ustawowych pod rygorem odpowiedzialności karnej, przy zachowaniu jednoczesnej odpowiedzialności przedsiębiorstwa. W wyniku ryzyka utraty możliwości działania, a zatem podstawy bytu przedsiębiorstwa, osoba prawna z założenia wywierałaby nacisk na prawidłową realizację nałożonych obowiązków³². Także z punktu widzenia stosowania doktryny rehabilitacji społecznej przyjęcie zaproponowanego modelu mogłoby odnieść pozytywne skutki.

Podsumowując analizę zagadnienia przestępczości przeciwko środowisku naturalnemu w kontekście teorii Braithwaita i Geisa, można wskazać dwa obszary związane z możliwością podjęcia działań naprawczych:

1. Pierwszy dotyczy przyjęcia modelu, w którym określona reakcja na przestępstwo będzie traktowana jako obowiązek podlegający sankcji karnej, skierowanej do podmiotu gospodarczego. Ewentualny efekt korekcyjny związany byłby wówczas zarówno z opisanymi zaletami przyjęcia tego modelu, jak również wynikałby z funkcjonowania tzw. systemu wymuszonych samoregulacji³³.
2. Drugi obszar jest związany z propozycją zastosowania tzw. utylitarnego modelu kary. Braithwait i Geis uzasadniają potrzebą przyznania władzom karnym daleko idącej elastyczności w uwzględnianiu celów prewencyjnych kary, koniecznością naprawienia szkód ofiarom przestępstwa i innymi celami ekonomicznymi i społecznymi³⁴. Na tym gruncie zasadne jest rozważenie zastosowania kar finansowych w miejsce tradycyjnego systemu represji, zgodnie z zasadą, w myśl której piętnowanie działań niepożądanych podmiotów gospodarczych przy pomocy kar finansowych dla przedsiębiorstw ma znacznie większą siłę korekcyjną niż w przypadku stosowania indywidualnej represji karnej.

³² Zob. J. Braithwaite, *Corporate Crime in the Pharmaceutical Industry*, Routledge & Kegan Paul, London 1984.

³³ A. Bałandynowicz, *op. cit.*, s. 157.

³⁴ Zob. *ibidem*, s. 163.

6. Ekonomiczna teoria reagowania na przestępczość

Problem reakcji osób prawnych na przestępczość przeciwko środowisku naturalnemu można także poddać analizie w perspektywie czysto ekonomicznej. Przykładem takiego ujęcia problematyki przestępczości oraz reakcji na przestępstwa może być koncepcja amerykańskiego ekonomisty, laureata Nagrody Banku Szwecji im. Alfreda Nobla – Garego Stanleya Beckera (1930–2014). W ekonomicznej teorii przestępczości Becker przyjmuje założenia dotyczące sprawcy racjonalnego, to jest takiego, który reaguje w sposób przewidywalny na określone bodźce zewnętrzne w postaci nagród i kar, często w wyniku procesu analizy kosztów. Uczony sugeruje rozpatrywanie zjawiska przestępczości w postaci „uogólnionej analizy szkód zewnętrznych albo tzw. efektów ujemnych (*diseconomies*)”³⁵. Proponuje zastosowanie modelu ekonomicznego opartego o analizę kosztów przestępstwa. Za cel nadrzędny modelu stawia przyrost dobrobytu, zrównując go z efektywnością publicznych poczynań w walce z przestępczością. Skonstruowany przez Beckera model zawiera relacje behawioralne między:

- liczbą przestępstw a ich kosztem,
- liczbą przewinień a liczbą wymierzonych kar³⁶,
- liczbą przewinień, zatrzymań i wyroków skazujących a wydatkami publicznymi na policję i sądy,
- liczbą wyroków skazujących a kosztami przetrzymywania w więzieniu lub innych rodzajów kar,
- liczbą przewinień a wydatkami prywatnymi na ochronę i ściganie³⁷.

Model Beckera pozwala określić warunki optymalności, tak aby uzyskać informację o stanie, w którym kara jest adekwatna do przestępstwa. Dokonanie dokładnego wyliczenia w oparciu o zaprezentowaną koncepcję w przypadku badanego problemu wymagałoby pozyskania bardzo uszczegółowionych danych, przy jednoczesnym dokonaniu szacunków wielu zmiennych, jako takie przekracza zakres niniejszego opracowania. Jednakże opierając się na wynikach analiz Beckera, dokonanych w zakresie badania skuteczności zapobiegania przestępczości gospodarczej, można podjąć próbę odniesienia konkretnych wniosków do problematyki reakcji osób prawnych na przestępczość przeciwko środowisku natural-

³⁵ G. S. B e c k e r, *Ekonomiczna teoria zachowań ludzkich*, przeł. H. Hagemeyer, Warszawa 1990, s. 124.

³⁶ B e c k e r posługuje się zastępczo terminem „przewinienie”, określającym czyny mające cechy działań przestępczych.

³⁷ G. S. B e c k e r, *Ekonomiczna teoria zachowań ludzkich...*, s. 85.

nemu³⁸. Geneza owych wniosków związana jest z podstawową tezą Beckera, iż „stosowanie grzywien, ilekroć jest to możliwe prowadzi do zwiększenia dobrobytu społecznego”³⁹. Becker określa grzywny jako ceny przenośne, tj. podlegające transferowi. Zgodnie z jego koncepcją, działania wywołujące szkody (w tym wypadku jest to brak reakcji osoby prawnej na fakt popełnienia przestępstwa przeciwko środowisku naturalnemu) należałoby obciążyć cenami przenośnymi w taki sposób, aby ograniczyć ich poziom do punktu, w którym końcowa szkoda zewnętrzna równałaby się z końcowym zyskiem społecznym⁴⁰. Wskazując na znaczącą rolę grzywien jako narzędzia polityki kryminalnej w odniesieniu do obszaru przestępczości gospodarczej, Becker odwołuje się do amerykańskich regulacji i rozwiązań antytrustowych. Na ich przykładzie wykazuje skuteczność cen transferowych jako elementu ograniczenia zachowań patologicznych⁴¹.

Jeśli odnieść założenia koncepcji Beckera do problemu reakcji przedsiębiorstwa na przestępczość przeciwko środowisku naturalnemu, można sformułować konkretne propozycje działań prewencyjnych. Reguły te, jakkolwiek wywodzące się z założeń teoretycznych, nawiązywałyby do rozwiązań praktycznych stosowanych w zakresie polityki antytrustowej w Stanach Zjednoczonych. Podstawowym narzędziem służącym do ograniczenia szkód zewnętrznych byłyby zatem ceny przenośne, a więc grzywny nakładane na przedsiębiorstwa w wypadku niedopełnienia obowiązku naprawienia szkody w wyniku popełnienia przestępstwa. Argumentem za przyjęciem systemu nakładania grzywien w przypadku braku postulowanej reakcji osoby prawnej jest fakt, iż grzywny są płatnościami transferowymi i ich koszt dla społeczeństwa jest zbliżony do zera⁴². Poza kosztami poboru, grzywny płacone przez przestępców są odbierane jako dochód przez innych. Generalnie kary wpływają nie tylko na sprawców przestępstw. Większość kar jednak szkodzi innym członkom społeczeństwa, jak również przestępcom: dla przykładu, pozbawienie wolności wymaga ponoszenia wydatków na zatrudnienie strażników, personelu nadzorującego i wychowawczego, budynki, żywność itp., pozbawia także przestępcę do-

³⁸ G. S. Becker, G. N. Becker, *Ekonomia życia: od baseballu do akcji afirmatywnej i imigracji, czyli w jaki sposób sprawy realnego świata wpływają na nasze codzienne życie*, przeł. A. Żak, Gliwice 2006, s. 175 i n.

³⁹ G. S. Becker, *Ekonomiczna teoria zachowań ludzkich...*, s. 110.

⁴⁰ Zob. *ibidem*, s. 111.

⁴¹ Zob. G. S. Becker, G. N. Becker, *Ekonomia życia...*, s. 175 i n.

⁴² Zob. G. S. Becker, *Ekonomiczna teoria zachowań ludzkich...*, s. 113.

chodu poprzez brak możliwości rynkowego zarobkowania. Społeczny koszt więzienia i innych kar jest generalnie wyższy, ponieważ inni również są poszkodowani. W sytuacji ujawnienia sprawcy (wskazania podmiotu gospodarczego przetwarzającego dane) koszt egzekucji grzywny nie powinien stanowić dodatkowego obciążenia dla społeczeństwa. Ponadto grzywna powinna zapewnić kompensację szkód, a zatem beneficjentem grzywny powinien być przede wszystkim podmiot prawny lub osoba fizyczna, których tajemnica danych została naruszona. Drugim beneficjentem, w mniejszym zakresie, powinno być państwo, gdyż zgodnie z koncepcją Beckera grzywny powinny być tak ustalane, aby sprawca zrekompensował nie tylko bezpośrednio wyrządzone szkody, ale także koszty swego ujęcia, koszty systemu kontroli jego realizacji oraz koszty ewentualnego dochodzenia i egzekucji należności⁴³. Nadrzędnym celem grzywny, według Beckera, jest doprowadzenie do uzyskania kompensacji przez ofiarę przestępstwa i przywrócenie *status quo ante* tak, że sytuacja ofiary nie jest gorsza od sytuacji, gdyby przestępstwo w ogóle nie było popełnione. Inne kary nie tylko nie rekompensują krzywd czy strat, ale wymagają od ofiar czy społeczności dodatkowych nakładów na wykonanie kary, co wiąże się z ograniczeniem społecznej akceptacji dla nich.

W przypadku analizowanego zagadnienia należy się także zastanowić nad problemem oszacowania poniesionej szkody, gdyż sam brak reakcji przedsiębiorstwa nie mógłby być rozpatrywany bez szerszego kontekstu, mianowicie związanego z ewentualnymi skutkami konkretnego działania sprawczego. Działania powodujące zewnętrzne szkody, takie jak produkcja w zakładach, która zanieczyszcza powietrze, powinny być ograniczone (także prewencyjnie, np. poprzez system podatkowy) w stopniu, by krańcowa zewnętrzna szkoda przynajmniej zrównała się z krańcowym prywatnym zyskiem. Innymi słowy, minimalizacja strat społecznej stałaby się identyczna z kryterium minimalizacji przestępczości poprzez ustalenie wystarczająco wysokich kar. Zaletą prezentowanego przez Beckera systemu opartego na cenach transferowych jest jego niewątpliwa przejrzystość oraz zawarte w nim mechanizmy samokontroli. Mechanizmy te – wzorem regulacji antytrustowych – polegają na włączeniu w system zachęt finansowych w postaci partycypacji w części przychodu z grzywny osób ujawniających nieprawidłowość⁴⁴.

⁴³ Zob. *ibidem*, s. 112.

⁴⁴ Przykładem zastosowania tego typu rozwiązań polegających na partycypacji informatów w sumie pochodzącej z grzywien może być sprawa farmaceutycznego koncernu Pfizer, który na mocy ugody z Departamentem Stanu USA zobowiązany został do za-

Pozostaje jednak pytanie, czy dla prawidłowego funkcjonowania porządku społecznego wystarczające jest, jak to proponuje Becker, określenie celu kary jako wycenienia wyrządzonych szkód. Becker pomija inne cele kary, takie jak prewencja indywidualna czy resocjalizacja na rzecz wyrównania ewentualnej straty w sensie ekonomicznym⁴⁵. Aby zatem przyjąć argumenty Beckera na potrzeby kreowania rozwiązań systemowych w zakresie zapobiegania przestępczości przeciwko środowisku naturalnemu, należałoby wcześniej podjąć ewentualną próbę redefinicji celów kary. Należy mieć na uwadze zarówno użyteczne rozwiązania, będące następstwem zastosowania teorii Beckera, jak też wynikające z niej ograniczenia.

Reasumując, do tak bogatej problematyki, jaką jest przeciwdziałanie przestępczości gospodarczej, w tym przestępczości przeciwko środowisku, nie wystarczy wyłącznie adaptacja różnych konstrukcji teoretycznych. Wymagana jest również konfrontacja zróżnicowanych interpretacji tego zjawiska. Do zasadniczych kwestii problemowych w tym zakresie trzeba zaliczyć:

- przyczyny i sposoby ustanawiania przepisów,
- przyczyny i sposoby naruszania przepisów,
- zakres i pokrywające się obszary działalności organów wymiaru sprawiedliwości i organów kontroli.

Istotą rzeczy w tych trzech kwestiach jest pytanie o uprawnienia – legitymację dla Ustawodawcy, dla ludzi związanych z gospodarką i dla działań organów przymusu. Od czasów powstania Starego i Nowego Testamentu nie ma bardziej akceptowalnych zasad legitymizacyjnych dla władzy, jednostek i instytucji od tych, którymi posługując się, władza musi usprawiedliwiać ich istnienie przyzwoleniem większości.

Według badań, przeprowadzonych przez Jamesa L. Harrisa⁴⁶, amerykańska opinia publiczna oczekuje, żeby przedsiębiorstwa eliminowały kryzysy i bezrobocie, kontrolowały zanieczyszczenia powietrza i wody, uczestniczyły w przebudowie miast, stymulowały rozwój pracowników, eliminowały ubóstwo i choroby, likwidowały dyskryminację rasową. Opinia publiczna jest jednak tylko pewnym argumentem, a czasami alibi we wspomnianym zakresie. Musimy uznać, że poglądy

płacenia kary w wysokości 2,3 mld USD, z czego 100 mln USD trafiło do osób, które przyczyniły się do ujawnienia przestępstw.

⁴⁵ Zob. G. S. Becker, *Ekonomiczna teoria zachowań ludzkich...*, s. 120.

⁴⁶ Zob. J. L. Harris, *The Public Credibility of American Business*. Conference Board Record, March, (w:) D. Szabo (red.), *La criminalité d'affaires: Aspects criminologiques*, *L'Année sociologique* 1993, s. 33–38.

na temat obowiązywania prawa są bardzo zróżnicowane wśród autorów, którzy są konsensualistami, pluralistami czy też patrzą na społeczeństwo z perspektywy neo-marksistowskiej. Jakkolwiek by była teoretyczna alternatywa dla analiz, badanie pierwotnych procesów kryminogennych w dziedzinie przestępstw przeciwko środowisku naturalnemu potrzebuje priorytetów i przejrzystej oraz skutecznej polityki prewencji.

Ocena funkcjonowania systemu sprawiedliwości na polu ograniczania przestępczości przeciwko środowisku naturalnemu wykazuje względny charakter dla interwencji karnoprawnych, co skutkuje wyborem niekiedy kryminalnych sposobów rozwiązywania istniejących w tym obszarze konfliktów. Z drugiej strony, wzajemne oddziaływania lub ich brak pomiędzy organami kontroli i wymiarem sprawiedliwości może kształtować przedmiot priorytetowych wysiłków badawczych: rozciągają się one i w czasie i w przestrzeni⁴⁷. Badania historyczne, takie jak studia Jean-Claude Waquet na temat korupcji we Florencji w XVII i XVIII wieku, pomagają nam zrozumieć społeczeństwo jako całość, a także funkcje i ostrzeżenie korupcji lub innych przestępstw gospodarczych, mających w czasach nam współczesnych przemożny wpływ na potęgowanie zagrożeń środowiska naturalnego⁴⁸.

Bibliografia

1. Bałandynowicz A., Zapobieganie przestępczości, Warszawa 1998.
2. Barnett H., Corporate Crime, „Crime and Delinquency”, January 1994.
3. Becker G. S., Becker G. N., Ekonomia życia: od baseballu do akcji afirmatywnej i imigracji, czyli w jaki sposób sprawy realnego świata wpływają na nasze codzienne życie, przeł. A. Zak, Gliwice 2006.
4. Becker G. S., Ekonomiczna teoria zachowań ludzkich, przeł. H. Hagemeyer, Warszawa 1990.
5. Braithwaite J., Corporate Crime in the Pharmaceutical Industry, Routledge&Kegan Paul, London 1984.
6. Braithwaite J., Fisse B., The Impact of Publicity on Corporate Offenders, New York 1983.

⁴⁷ Zob. H. Barnett, Corporate Crime, „Crime and Delinquency”, January 1994, s. 4–26.

⁴⁸ Zob. J.-C. Waquet, De la corruption. Morale et pouvoir à Florence aux 17e et 18e siècles, Paris 1994.

7. Christie N., *Granice cierpienia*, przeł. L. Falandysz, Warszawa 1991.
8. Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2008/99/WE z dnia 19 listopada 2008 r. w sprawie ochrony środowiska poprzez prawo karne, Dz. U. L 328 z dnia 6 grudnia 2008 r.
9. Geis G., Stotland E., *White-Collar Crime: Theory and Research*, Thousand Oaks 1980.
10. Harris J. L., *The Public Credibility of American Business*. Conference Board Record, March, (w:) D. Szabo (red.), *La criminalité d'affaires: Aspects criminologiques*, L'Annee sociologique 1993, s. 33–38.
11. Hayek F. A., *Indywidualizm i porządek ekonomiczny*, przeł. G. Łuczkiwicz, Kraków 1998.
12. Hayek F. A., *New Studies in Philosophy, Politics, Economics and History of Ideas*, London 1978.
13. Hayek F. A., *Law Legislation and Liberty: Rules and Order*, t. 1, Chicago 1973.
14. Hayek F. A., *The Constitution of Liberty*, London 1960.
15. Kostro K., *Hayek kontra socjalizm*, Warszawa 2001.
16. Magnusson D., *Ekonomisk brottslighet vid import och export*, Stockholm 1991.
17. Mises L., *Ludzkie działanie. Traktat o ekonomii*, przeł. W. Kwaśnicki, Warszawa 2007.
18. *Przestępstwa przeciwko środowisku (181–188)*, <https://statystyka.policja.pl/st/kodeks-karny/przestepstwa-przeciwko-3> (dostęp: 11 listopada 2021 r.).
19. *The Swedish Trade Union Confederation*, <https://www.solidarnosc.org.pl/dzialalnosc-miedzynarodowa/zwiazki-zawodowe-na-swiecie/item/958-szwecja> (dostęp: 11 listopada 2021 r.).
20. Ustawa z dnia 22 czerwca 2021 r. – *Przestępstwa przeciwko środowisku – Kodeks karny*, Dz. U. z 2020 r., poz. 1444.
21. Ustawa z dnia 28 października 2002 r. o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary, Dz. U. Nr 197 poz. 1661.
22. Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – *Przestępstwa przeciwko środowisku – Kodeks karny*, Dz. U. z 1997 r., Nr 88, poz. 553 (aktualny tekst jedn. Dz. U. z 2019 r., poz. 1950).

23. Założenia do nowelizacji ustaw zaostrzających kary za przestępstwa środowiskowe, 27 lipca 2021, <https://pigo.org.pl/?p=6287> (dostęp: 11 listopada 2021 r.).

Environmental protection in the light of cognitive criminological analysis

Abstract

Criminal law is ineffective in matters of preventing the ever-increasing degradation of the human environment. However, the issue of crimes against the environment has recently become the focus of criminal law both on the basis of domestic regulations and international law.

In the Directive of the European Parliament and the Council of the European Union on the protection of the environment through criminal law of November 19, 2008, which is essential for the consideration of this work, we read that „the Community is concerned about the significant increase in crimes against the environment and their consequences, which increasingly extend beyond the borders of the countries where these crimes are committed. Such crimes pose a threat to the environment and therefore require an appropriate response”. The preamble goes on to say that existing sanction systems have been deemed insufficient to ensure full compliance with environmental regulations, so strengthening this protection through the use of criminal sanctions seems indispensable as a sign of social condemnation that is more deterrent than administrative sanctions or civil law compensation mechanisms.

Without stopping here to analyze the aforementioned directive, it should only be added that this act defines a catalog of acts and behaviors that Community countries are obliged to recognize as criminal offenses, and obliges Community countries to ensure that legal entities are also liable for environmental crimes.

Environmental criminal law stands in a special position in the legal order – on one hand, it is established as a regulation of environmental law, administrative law, on the other hand, it is subject to the principles inherent in criminal law. Thus, it is important for the effectiveness of the legal

system to adapt the institutions of criminal law to a very young, unexplored field such as environmental protection.

Key words

Exchange theory, the concept of spontaneous order, the system of enforcing criminal self-regulation, the economic theory of responding to crime.